

ИҚТИСОДИЙ ОНГ ВА ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТАЪЛИМНИНГ РОЛИ

Мухаммедов Мурод Мухаммедович

*Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори,
иқтисодиёт фанлари доктори,*

Пардаев Мамаюнус Қаршибаевич

*Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори,
иқтисодиёт фанлари доктори,*

Пардаева Озода Мамаюнусовна

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Самарқанд филиали кафедраси мудури, PhD, доцент

Иқтисодий онг ва иқтисодий тафаккурни ривожлантиришда таълимнинг роли беқиёслиги хусусида анча тадқиқотлар олиб борилган. Инсоннинг иқтисодий онги жуда кўп омиларнинг кучли таъсири остида шаклланади. Булар таркибига ташқи иқтисодий муҳит, юзага келган иқтисодий вазият, индивиднинг онглаш қобилияти, анъанвий бозор иқтисодиётидан замонавий бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнлари, иқтисодиётда содир бўлаётган ва содир бўлиши кутилаётган кескин ўзгаришлар ва бошқаларни киритиш мумкин. Замонавий ахборотлашган маконда иқтисодий онгни шакллантиришда ва уни ривожлантиришда таълимнинг роли беқиёс. Айнан таълим иқтисодий онгни шакллантиришнинг, демак, фаровон ҳаётга эришишнинг бебаҳо омилidir. Ушбу ҳақиқатни инкор этиш, кундалик амалиётда унга риоя қилмаслик, иқтисодий саводхонликни оширишга етарли даражада эътибор бермаслик, ўз-ўзимизни қоқоқликка, ночор ҳаётга, иқтисодий тараққиёт карвонининг охири бўғинларида судралиб юрувчи мамлакатга айлантиришга маҳкум этиш билан баробар. Иқтисодий муаммоларни ҳал этишда иштирок этаётган шахснинг таълим даражаси, билими, иқтисодий саводхонлиги қанча юқори бўлса, унинг мамлакат иқтисодий тараққиётига қўшаётган ҳиссаси ҳам шунчалик кўп бўлади.

Аммо бугунги кунда мамлакатда аҳоли иқтисодий онгини замон талаблари даражасига кўтариш муаммоларини бартараф этишга етарли эътибор берилмаяти, уларни ечишда хато ва камчиликларга йўл қўйилапти. Мазкур йўналишда таълим соҳасида ёшларимизнинг иқтисодий онгини ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатаётган айрим нохуш ҳолатларга эътиборларингизни қаратмоқчимиз.

Кейинги йилларда инглиз тилини мукамал билиш магистратурага киришнинг асосий шарти қилиб белгиланди: магистратурага киришга даъвогарлик қилган ёшлар инглиз тилини мукамал билиши, яъни махсус

IELTS ёки шунга тенглаштирилган *сертификат*га эга бўлиши шарт. Ушбу тадбир таълим соҳасининг ривожланишига, унинг сифатининг ошишига, ёшларимиз тафаккурининг кучайишига позитив таъсир кўрсатдимми? Ушбу саволга чуқур фикр-мулоҳазаларсиз ижобий жавоб бериш жуда қийин.

Мазкур муаммони муайян мисол ёрдамида ёритиш масалага ёриғлик киритиш имконини беради. Фараз қилайлик, муайян олий ўқув юртида, жорий ўқув йилида 155 нафар магистрантларни ўқишга қабул қилиш режалаштирилган эди, лекин амалда 40 нафар ёш йигит-қизлар ўқишга қабул қилинди, холос. Ушбу ҳолатнинг асосий сабаби – талабгорларда инглиз тилидан мукамал билими борлигини тасдиқловчи махсус ҳужжатнинг талаб қилинаётганлиги. Бу – модомики инглиз тилини билмайсанми, сен иқтисодчи бўлишга лойиқ эмассан, дегани. Аслида ҳам шундайми? Ўйлаймизки, кучли иқтисодчи бўлиш учун инглиз тилини мукамал билиш шарт эмас. Замонавий технологиялар, қолаверса, инглиз тилини мукамал биладиган соҳа мутахассислари кучли иқтисодчининг инглиз тилига оид ташқи алоқа ва касбий мулоқотларини самарали даражаларда амалга оширишнинг тўла имконини яратиб беради. Айни пайтда, касбий тайёргарлиги эътиборга олинмай, фақат инглиз тилини мукамал билганлиги учунгина иқтисод бўйича магистратурага қабул қилинган талабгорнинг келажакда кучли, истеъдодли иқтисодчи бўлиб шаклланиши мумкинлигига кафолат бериш жуда қийин. Лекин, айнан шу вазива билан бўлажак потенциали юқори, иқтидорли номзод ўрнатилган тартибдаги танловдан ўтмай қолиб кетган бўлиши мумкинлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Жамият нуқтаи назаридан, бўлажак олий маълумотли кучли мутахассиснинг танловдан четда қолиб кетиши, биринчидан, адолатсизлик, иккинчи томондан эса, иқтисодёт учун катта йўқотиш. Агар бордию, бўлажак олий маълумотли иқтисодчининг инглиз тилини мукамал билим соҳиб бўлишини жуда истасак, инглиз тилини билишини уни магистратурага киришининг эмас, балки битиришининг, яъни диплом олишининг асосий шarti қилиб белгилаш ҳам мумкин. Унда талабгорнинг магистратурада ўқиши унинг инглиз тилини ўрганиши билан бирга, параллел тарзда кечади.

Қўлланган тадбирнинг натижасини жамият нуқтаи назаридан қай даражада оқилона эканлигига объектив, адолат юзасидан баҳо беришга бир уриниб кўрайлик. Биринчидан, 105 нафар талаба инглиз тилидан мукамал билими йўқлиги ёки етарли даражада бўлмаганлиги учун магистратурада ўқиш имкониятидан маҳрум этилди. Иккинчидан, институтда 115 та ўқув ўринлари бўш қолиб, уларнинг эвазига жамоа олиши мумкин бўлган катта миқдордаги соф тушумлардан ажралди. Агар институт ўз-ўзини молиялаштиришга ўтганлигини инобатга олсак, ушбу тадбирнинг институт иқтисодий мавқеини мустаҳкамлаш нуқтаи назаридан қанчалик зарарли эканлигига, унинг молиявий аҳволига

сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Учинчидан, 115 нафар ёш йигит қизларимиз мамлакат тараққиёти учун ўта фойдали иш билан банд бўлиш ва жамиятга айнан иқтисодий онги баланд олий маълумотли мутахассис сифатида наф келтириш имкониятидан маҳрум этилди. Ҳаттоки улар меҳнат бозорига чиқиб, бирон бошқа ишга жойлашган тақдирда ҳам, муаммо ўзининг оқилона ечимини тополмайди. Тўртинчидан, узоқни ўйламай, шошма-шошарлик билан амалга оширилган тадбир мамлакатимизда магистратура босқичида ўқитиш орқали ёшларимизнинг танланган мутахассислик бўйича малакасини ва саводхонлигини оширишга қаратилган оқилона сиёсатга катта салбий таъсир кўрсатади.

Иқтисодиёт соҳаси бўйича магистратурани битирган ёшлар учун инглиз тилининг катта аҳамияти борлигини инкор этмаган ҳолда, биринчи галда, ушбу йўналиш бўйича магистратурага номзод танлашда уларнинг иқтисодий саводхонлиги, тафаккур қилиш қобилияти бош мезон бўлиши кераклигини таъкидламоқчимиз.

Иқтисодий тафаккурни ривожлантиришнинг имкониятлари чексиз, ундан унумли фойдаланишимиз ўткир заруратлиги хусусида. Иқтисодий онг иқтисодий тараққиётнинг пойдевори, стунни бўлса, иқтисодий тафаккур инсон иқтисодий онгини янги билим, янги ғоя, янги назариялар билан бойитишнинг, демак, иқтисодий онгни янги поғоналарга кўтаришнинг, калити. Агар иқтисодий онг барча инсонларга хос хислат бўлиб, кишилар фақат унинг ривожланганлик даражаси билан ўзаро бир-биридан фарқланса, иқтисодий тафаккур, бундан фарқли ўлароқ, фақат айрим истеъдодли кишиларгагина Яратган насиб этган ноёб ва нодир фазилатдир.

Илмий адабиётларда тафаккурнинг бир неча турлари ва шакллари мавжудлиги эътироф этилган: ҳуқуқий тафаккур, ижтимоий тафаккур ва бошқалар. Биз уларнинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти тафсилотларига берилиб ўтирмасдан, инсоннинг яшashi ва ҳаёт кечириши учун ўта зарур, биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган, иқтисодий тафаккурга асосий эътиборимизни қаратмоқчимиз.

Иқтисодий тафаккурни иқтисодий юксалишнинг бош омилига айланттиришнинг оддий формуласи қуйидагидан иборат: тўқ-фаровон ҳаёт кечириш мақсадида ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиш учун, бошқачароқ, бугунгидан яхшироқ ишлашимиз керак. Бунинг учун эса олдингидан бошқача фикрлашимиз, янгича ўйлашимиз, иқтисодий жараёнларнинг туб моҳиятини тўла идрок этишимиз, инновацияларни кенг жорий этишимиз, иқтисодий онгимизни янада юқориоқ даражаларга кўтармоғимиз лозим.

Кишилиқ жамияти иқтисодий ҳаёти кўхна тарихига диққат билан назар ташлар эканмиз, у қанчалиқ мураккаб ва, айна пайтда, қай даражада прогрессив тараққиёт йўлини босиб ўтганлигига амин бўламиз. Инсон жамият тараққиётининг дастлабки босқичларида унга табиат фақат тайёр ҳолда берган, текин инъом этган ноз-неъматлар ҳисобидан яшаб, ҳаёт кечирди: ёввойи ҳайвонларни овлаш, ёввойи мева ва ўсимликларни териш, ғор ва тепалиқларда бошпана топиш... Лекин фақат инсонгагина хос иқтисодий онг ва иқтисодий тафаккур уни йўқчилик ва иқтисодий қийинчиликлар чангалидан қутқариб, осойишта ҳаёт, мўл-кўлчилик ва фаровонлик сари етаклади. Натижада у табиатдаги барча ночор, итоаткор тирик жонлилар сафидан ажралиб чиқиб, унинг ҳукмронига, табиий жараёнларнинг ҳақиқий ва тўлақонли назоратчисига айланди. Агар инсонда иқтисодий онглаш қобилияти ва унинг ривожланишига туртки берувчи тафаккур юритиш қудрати бўлмаганда эди, у барча табиат мавжудотлари сингари, табиатнинг инжиқликлари ва катаклизмлари олдида ожиз, ночор тирик жонлилар галасига айланиб қолиши муқаррар эди. Бугунги кунда инсон табиатни ўзига буйсундириш, унга бевосита таъсир кўрсатиб, ўзининг ҳаётий эҳтиёжлари учун зарур бўлган турли-туман ноз-неъматларни катта миқдорда ишлаб чиқариш шарафига муяссар бўлди. Натижада ер қаҳридаги сув ҳам, осмонда парвоз қилиб юрган қуш ҳам унинг ўлжасига, ҳаёт кечириш воситасига айланди.

Кишилиқ жамияти иқтисодий тараққиёти жараёнида содир бўлган ушбу воқелиқларнинг содир бўлишига сабаб бўлган, инсонни йўқчилик ва табиат олдидаги ожизлик гирдобидан холос этиб, уни иқтисодий мўл-кўлчилик ва фаровон ҳаётга олиб чиққан қудратли куч нима? Бизнингча, бу қудратли куч – инсонга Яратган сахийлик билан инъом этган онглаш, идрок этиш, таҳлил қилиш, тафаккур юритиш қобилияти. Иқтисодий онг ва тафаккур – бу фаровон яшаш учун имконият, ночорлик ва йўқчилик азоб-уқубатларидан қутулиш учун нажот, келажак учун тараққиёт омили.

Яратганнинг ўзи инсонга, бир томондан, беҳисоб ер ости ва ер усти табиий бойлиқларини ҳадя этди, яъни имконият яратиб берди, иккинчи томондан эса, ушбу имкониятдан оқилона, унумли фойдаланиш учун унга қудратли қурол, яъни иқтисодий онг ва иқтисодий тафаккурни, совға қилди. Ўтган тарихий давр мобайнида инсон Яратган унга раво кўрган шароит ва имкониятлардан унумли фойдаланди, ўзининг иқтисодий тафаккур юритиш қобилияти ёрдамида иқтисодиёт соҳасидаги амалий тажрибабаларни умумлаштириб, уни юксак назарий даражаларга кўтарди. Натижада иқтисодиёт илми эраמידан олдинги 4-3 асрларда грек файласуфи Ксенофонт томонидан ихтиро этилган оддий “Иқтисодиёт” (“Ойкономиа”), яъни “Экономика” иборасини ишлатишдан Кейнснинг, неокейнсчиларнинг, неоклассикларнинг иқтисодий ўсиш ва инсон

эҳтиёжларини қондиришнинг замонавий моделлари даражасигача кўтарилди. Инсон айнан юксак иқтисодий тафаккур ёрдамида сайёрамизнинг бир четидан унинг бошқа бир қутбларида кечаётган воқеликларни намойиш этиш, кузатиш, жоиз бўлса, космик кемаларда бошқа сайёраларга парвоз қилиш, ўзига монанд роботларни яратиш қудратига эга бўлди.

Лекин, биз юқорида баён этилганларни иқтисодий тафаккурнинг инсон ҳаётини фақатқигина тараққиётнинг бугунги юқори чўққиларига олиб чиққанликдаги муҳим ролини очиб бериш учун эмас, балки унинг кишилик жамияти порлоқ келажagini таъминлашда ҳали рўёбга чиқмаган чексиз имкониятлари ҳам мавжудлигини таъкидлаш учун баён қилдик.

Илму-фан кишилик жамияти ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг чегара билмас омилдир. Бугунги кунда инсон эришган иқтисодий тафаккур, унинг эвазига олинган моддий ва маънавий бойликлар кишилик жамияти иқтисодий тараққиётининг охири нуктаси эмас. Инсон иқтисодий тафаккури ҳам бепоён коинот мисол чексизликка интилади. Ушбу омил токи ер юзида инсон ва унинг ҳаётий эҳтиёжлари бор экан, иқтисодий тараққиётга ўзининг кучли таъсирини кўрсатишда давом этаверади. Унинг келажакда инсонни иқтисодий тараққиётнинг, осойишта фаровон ҳаётнинг қай даражаларига олиб чиқиши мумкинлигини бизнинг ҳаттоки бугунги бой фантазиямиз ҳам тўла тасаввур қилишга ожизлик қилади. Лекин бугун бир нарсани ҳеч шубҳасиз аниқ айтиш мумкинки, у ҳеч қачон тўхтаб қолмайдиган узлуксиз жараён, чунки инсон ҳар қандай оғир вазиятда ҳам ҳаёт унинг олдида қўйган энг мураакаб, ноординар иқтисодий муаммонинг самарали ечимларини излайди. Бунга унинг юксак иқтисодий тафаккури ишончли таянч бўлади.

Хулоса қилиб айиганда, кишилик жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичида иқтисодий тараққиётда, нодир иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиш эвазига, жаҳон хўжалигида пешқадамлик қилаётган, иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган ҳамда иқтисодий қолоқ мамлакатлар ҳисобидан беҳисоб бойликларни ўзлаштираётган Ғарб давлатлаининг ютуқлари уларнинг иқтисодий тафаккурининг чексиз имконияларидан унумли фойдаланганликлари билан белгиланади. Демак, Янги Ўзбекистонни дунёнинг иқтисодий жиҳатдан устун ривожланган қудратли давлатларидан бирига айлантириш, иқтисодий тараққиётнинг юқори чўққиларини забт этиш, авваламбор, иқтисодий тафаккурнинг ҳозирги кунда мамлакатлараро кечаётган иқтисодий тафаккурнинг чексиз имкониятларидан унумли фойдаланиш пойгасида устунликка эришиш билан боғлиқ. Бу эса ўзимизга, фақат ўзимизга, онгимиздаги иқтисодий билим ва кўникмаларни кенгайтиришга, иқтисодий тафаккурнинг улкан имкониятларини иқтисодий тараққиётнинг етакчи омилига айлантира билиш, тўла сафарбар қилиш қобилиятимизга боғлиқ.

Иқтисодий тафаккурнинг инсон ҳаётидаги ролини алоҳида индивид мисолида ҳам изоҳлаб бериш мумкин. Масалан, тақдир тақазоси билан оролда якка ўзи қолиб кетиб, ўзининг ақлу-заковати билан оғир иқтисодий шароитда зарурий эҳтиёжларини қондириш ва жон сақлаб, тирик қолиш Робинзон Крузода мужассам бўлган кучли иқтисодий тафаккурнинг амалий натижаси. Айнан кучли иқтисодий тафаккур уни таҳдид солган ўлим чангалидан қутқариб қолди, бу билан у ўзининг юксак иқтисодий тафаккур соҳиби эканлигини намоён этди. Кеманинг ҳалокатга учрашидан олдинги даврда Крузо ўз онгида шаклланган иқтисодий билим ва кўникмаларга таяниб, уни ижодий ривожлантириб, якка ўзи, ҳеч кимнинг четдан ёрдамисиз, зарурий эҳтиёжларини қондириш, ҳалокатли иқтисодий вазиятдан чиқиш имконини излаб топди. Кимсасиз бир оролда когнитив иқтисодий тафаккур ёрдамида ўз ҳаёти учун курашди, буғдой экиб, етиштириб, эчки соғиб кун кечирди. Агар Робинзон Крузонинг онгида ўз аксини топган, олдиндан шаклланган иқтисодий билим ва ҳаётий тажриба бўлмаганда эди, агар у ушбу билимларни фавқулодда юзага келган мураккаб вазиятга мослаб, батамом янги даражаларга кўтариш иқтисодий қобилият соҳиби бўлмаганда эди, ҳаёт билан хайрлашиши муқаррар эди.

ХУЛОСА ва таклифлар. Ушбу долзарб муаммонинг ечими сифатида юртимизда аҳоли иқтисодий тафаккурини юксалтиришга, уни тараққиётнинг бош омилига айлантиришга қаратилган “Иқтисодий саводхонлик – иқтисодий юксалишнинг бош омили” шиори остида сафарбарлик эълон қилишни таклиф қиламиз. Аҳоли барча қатламлари учун уларнинг иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришдаги ролдан ва имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, иқтисодий фикрлаш доирасини кенгайтиришнинг самарали чора-тадбирлари ва уларни ҳаётга тадбиқ этиш механизмлари ишлаб чиқиши лозим. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг иқтисодий билим ва кўникмалари даражасини, иқтисодий тафаккур юритиш даражасини баҳолашнинг табақалашган кўрсаткичлар тизими яратилиши мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, ишчи-ходимларнинг иқтисодий билимдонлигини ошириш борасида эришган ютуқларини, кўрсатган жонбозлик ва ташаббусларини рағбатлантиришнинг ва айти пайтда, уларнинг йўл қўйган хато ва камчиликлари учун жавобгарлигини оширишнинг самарали механизмлари ўз ечимини топмоғи лозим. Акс ҳолда, мўл-кўлчиликда бой-бадавлат яшаш борасида эзгу мақсадларимиз ва интилишларимиз рўёбга чиқмай қолиши муқаррар.

Хулоса қилиб айтганда, агар биз ривожланган мамлакатлар сафидан муносиб ўрин эгаллаб, уларнинг халқи сингари мўл-кўлчиликда бой-бадавлат яшашни хоҳласак, ўз ҳаётимизда биринчидан, иқтисодий онг ва иқтисодий тафаккурнинг чексиз имкониятларидан унумли фойдаланиш зарурлигини, шартлигини тушуниб етмоғимиз, иккинчидан эса, уларнинг чексиз

имкониятларида унумли фойдаланмоғимиз керак. Шундагина табиат (бой табиий ресурслар) ва жамият (бой маданий мерос) бизга сахийлик билан инъом этган беҳисоб иқтисодий ресурслар мамлакатимизнинг иқтисодисодий кудратини оширишга, иш ҳақимизни кўпайтириб, дастурхонларимизни иқтисодий ноз-неъматларга тўлдиради, тўкин-сочинликда бой-бадавлат ҳаёт кечиришнинг кучли омилига.

Бугунги кунда, иқтисодий онгимиз ва тафаккуримиз замон талабларидан ортда қолаётганлиги оқибатида қимматбаҳо ресурслардан унумли фойдана олмаётганлигимиз сабаб, иқтисодий жихатдан имкониятимиздан паст даражада ҳаёт кечираётганимиз эса, унинг оқибатидир.

Адабиётлар рўйхати

1. Б. Атаниязов. Юксак онг ва тафаккур маҳсули. Интернет ресурс: <https://zamaxshariy.uz/594/>.
2. Н.И.Хасанхонова. Иқтисодий тафаккурнинг таркибий қисмлари. Интернетресурс: https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/4_Khasankhanova.pdf.
3. М.М.Мухаммедов, М.Қ.Пардаев. Иқтисодий онг, иқтисодий тафаккур, иқтисодий саводхонлик. Булар учун сарфланган молиявий ресурс ўзини оқлайдими? Интернет ресурс: <https://zarnews.uz/post/>.
4. М.М.Мухаммедов, М.Қ.Пардаев. Иқтисодий онг ва иқтисодий тафаккур ҳақида нимани биламиз? Самарқанд, СамИСИ, 2024 йил. 44 бет.
5. А.С.Лукьянов. Межпоколенные особенности экономического сознания: теоретический анализ проблемы. Вестник Северо-Кавказского федерального университета. 2014 год, № 3(42), 277-280 сс.
6. В.А.Абрамова. Информационно-коммуникативный фактор формирования экономического сознания. Дисс. на соис. учёной степени канд. политических наук. Москва, 2009 йил, 175 бет.